ΟΧΙ ΑΛΛΕΣ ΔΙΑΓΝΩΣΕΙΣ!
ΜΙΑ ΣΥΝΤΟΜΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΙΔΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ

Όσον αφορά το θέμα των «μαθησιακών δυσκολιών» είναι πασιφανές ότι το ελληνικό κράτος έχει βάλει τα δυνατά του. Η συχνότητα με την οποία ακούμε ότι ένας μαθητής στέλνεται πακέτο σε κάποιο κέντρο αξιολόγησης για να πάρει διάγνωση έχει ξεπεράσει κάθε προηγούμενο. Πλέον ο μαθητής που δεν γουστάρει το σχολείο και που δεν καθηλώνεται σε μια καρέκλα έχει μετατραπεί σε ιατρική κατηγορία προς διαχείριση από ένα σύνολο ειδικών: δάσκαλοι, ψυχολόγοι, λογοθεραπευτές και λοιποί εμπλεκόμενοι μοιράζουν διαγνώσεις «μαθησιακών δυσκολιών» με το κιλό, βάζοντας κάτω από την εποπτεία τους την ανήλικη εργατική τάξη. Τη στιγμή που μιλάμε, σχεδόν το σύνολο των μαθητών έχει πάρει διάγνωση για κάποια «αναπτυξιακή διαταραχή».[1] Όσοι δεν έχουν πάρει ήδη, θεωρούνται «αδιάγνωστοι» και τρώνε πίεση να πάνε να αξιολογηθούν.

Είναι γεγονός, όμως, ότι αυτό που ονομάστηκε ειδική αγωγή, την οποία βλέπουμε να δίνει επιχειρήματα και εργαλεία στο στρίμωγμα των ανηλίκων, δεν γεννήθηκε χθες. Αν κοιτάξει καμιά την ιστορία της γρήγορα θα διαπιστώσει ότι δεν φτιάχτηκε ούτε από ευγενικά συναισθήματα, ούτε από προθέσεις «φροντίδας» των παιδιών. Αντίθετα, οι ψυχίατροι και οι παιδαγωγοί που τη στελέχωσαν ανέλαβαν το δύσκολο έργο να κάνουν καλά το πιο απείθαρχο κομμάτι της εργατικής τάξης με τους πιο διεισδυτικούς τρόπους. Με λίγα λόγια, λειτούργησαν σαν το μακρύ χέρι του ποινικού συστήματος, επινοώντας ιατρικούς όρους που μετέτρεψαν τη ζωή και τους τρόπους επιβίωσης της εργατικής τάξης σε «συμπτώματα» και «αιτίες» διαταραχών. Η συστηματική καταγραφή και κατηγοριοποίηση των ανήλικων οδήγησε σταδιακά στην ευθεία σύνδεση με την παθολογία και, τελικά, με το έγκλημα. Αλλά ας το πάρουμε από την αρχή.

Η αυγή της ειδικής αγωγής

Το ελληνικό κράτος αποφάσισε να εντάξει την ειδική αγωγή στην φαρέτρα του κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου, δηλαδή τη στιγμή που ετοιμαζόταν να μπει με τα μπούνια στο σφαγείο του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου. Καθώς τα πολεμικά του σχέδια ήταν σε εξέλιξη, ήταν αδύνατον να τα βάλει σε εφαρμογή χωρίς να οργανώσει τον πόλεμο πρώτα στο εσωτερικό του: οι νέες ιδέες για τη διαχείριση του πληθυσμού, οι νέοι μηχανισμοί ελέγχου, η ανανέωση των τρόπων ισοπέδωσης της απειθαρχίας σκαρφάλωσαν στην κρατική ατζέντα για να εξυπηρετήσουν τις κρατικές επιδιώξεις.

Ήταν τότε που οι επιστημονικοί κύκλοι της ψυχιατρικής έκαναν σημαία το αφήγημα περί αντικοινωνικής συμπεριφοράς των ανηλίκων, παρουσιάζοντας τους εαυτούς τους ως αυτόκλητους σωτήρες. Όχημα τους ήταν οι καλές ιδέες που είχαν παραχθεί τις προηγούμενες δεκαετίες στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, εκεί που η εφηβική ηλικία μπήκε στο μικροσκόπιο των ειδικών και μετατράπηκε σε πεδίο που έχρηζε παρέμβασης. Ο G. Stanley Hall, που θεωρείται ο πατέρας της εφηβικής ψυχολογίας, περιέγραψε αυτή την περίοδο ζωής σαν περίοδο «θύελλας και εσωτερικών συγκρούσεων», στην οποία αν δεν υπάρξει κατάλληλη παρέμβαση, υπάρχει ο κίνδυνος ηθικής παρεκτροπής.[2] Η απειθαρχία της εργατικής τάξης περιγράφηκε με όρους ευγονικής, δηλαδή μέσα από αφηγήσεις που στόχευαν στην ανάδειξη της «βιολογικής της κατωτερότητας». Εμπνευστής αυτής της ιδέας ήταν ο William Healy, ο οποίος, από το 1907 και μετά, εγκαινίασε στις ΗΠΑ τις ψυχιατρικές εξετάσεις σε ανήλικους που βρισκόντουσαν αντιμέτωποι με την δικαστική έδρα. Σκοπός ήταν να έλθει στην επιφάνεια το ψυχιατρικό υπόβαθρο της ανήλικης παραβατικότητας. Το εγχειρίδιο διάγνωσης που κυκλοφόρησε αργότερα περιελάβανε 20 κατηγορίες παραβατικότητας, την οποία συνέδεε άμεσα με την ταξική θέση, το οικογενειακό περιβάλλον και τις συνήθειες της εργατικής τάξης.[3]

Οι καινοτομίες του Healy ταξίδεψαν σε όλο τον πλανήτη και το εγχειρίδιο του έγινε εμβληματικό κείμενο αντιμετώπισης των «προβλημάτων της παιδικής ηλικίας». Στην Ελλάδα, αυτά εκφράστηκαν από το κίνημα της ψυχικής υγιεινής, που αποτελούνταν από ψυχιάτρους που φιλοδοξούσαν να μεταφέρουν στην ελληνική πραγματικότητα τις φρέσκες και μπάτσικες πρακτικές του Healy. Οι υποστηρικτές της ψυχικής υγιεινής έριξαν τόνους μελάνι, υποστηρίζοντας ότι μέσα από το επιστημονικό τους έργο θα δημιουργούνταν εργαλεία πρόληψης και διάγνωσης της ψυχικής πάθησης, με απώτερο σκοπό να αντιμετωπιστεί η «μάστιγα της παραβατικότητας των ανηλίκων».[4]

Ειδικό Σχολείο Αθηνών

Οι ιδέες του κινήματος της ψυχικής υγιεινής αποκρυσταλλώθηκαν στο πρώτο θεσμικό βήμα της ειδικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα, το οποίο θεωρείται η ψήφιση του νόμου «περί ιδρύσεως σχολείου ανωμάλων και καθυστερημένων παίδων». Ο νόμος, που ψηφίστηκε το 1937 επί δικτατορίας Μεταξά, προέβλεπε τη δημιουργία ειδικών σχολικών μονάδων στις πόλεις και όριζε πως τα «ηλίθια παιδιά» και οι «αλητοπαίδες» θα έπρεπε να μεταφέρονται σε άσυλα. Την ίδια χρονιά, ιδρύθηκε το Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών στην συνοικία της Καισαριανής. Ιδρύτρια του σχολείου ήταν η Ρόζα Ιμβριώτη, η οποία ήταν αριστερή παιδαγωγός που έμεινε γνωστή τόσο για την εκτενή αρθρογραφία της που απευθυνόταν στις φιλάνθρωπες αστές, όσο και για τις νέες ιδέες που εισήγαγε για τη λειτουργία των σχολείων.[5]

Το ειδικό σχολείο Καισαριανής υπήρξε ένα κολαστήριο που ανέλαβε να πειθαρχήσει τα παιδιά της εργατικής τάξης, συνδέοντας τη ζωή και τους τρόπους επιβίωσης της με την παθολογία και τις ψυχικές διαταραχές. Η επιλογή της εγκατάστασης του στην Καισαριανή, περιγράφεται από την ίδια την Ιμβριώτη με μπόλικες δόσεις ευγονικής:

> Οι προσφυγοπαίδες του συνοικισμού τούτου, λόγω των δυσμενών συνθηκών και της ακράτου ουζοποσίας των γεννητόρων, παρέχουσι πλούσιον υλικόν μελέτης των γενεσιουργών αιτίων των ψυχικών ανωμαλιών και της πνευματικής καθυστερήσεως.[6]

Το ειδικό σχολείο έψαχνε το «υλικό του» μέσα σε μια εργατική συνοικία όπου θα κρατούσε εσώκλειστα τα παιδιά, θα τα ταξινομούσε σε κατηγορίες «διαταραχών» κι έπειτα θα μελετούσε τα αίτια που οδήγησαν στις υποτιθέμενες αυτές διαταραχές. Οι νέοι ιατρικοί όροι που θα φορτώνονταν καπέλο στην ανήλικη εργατική τάξη είχαν σκοπό να φτιάξουν μια αλυσίδα αιτίου-αιτιατού. Σύμφωνα με αυτή την αλυσίδα η εργατική καταγωγή οδηγούσε σε διαταραχές και αυτές, με τη σειρά τους, σε παραβατική συμπεριφορά. Ας δούμε πως η, κατά τ' άλλα προοδευτική, κυρία Ιμβριώτη μιλούσε για κάποιον μαθητή του Ειδικού Σχολείου:

> Σας φέρνω παράδειγμα τον Βασίλη, μαθητή του Σχολείου Ανωμάλων. Κλέβει πουλιά ο Βασίλης και η αστυνομία τον άρπαξε. Γνωρίστηκε με ύποπτες παρέες που το ψυχικό του αυτό τραύμα το εκμεταλλεύτηκαν. Ο Βασίλης εξελίχθηκε σε περίφημο κλέφτη που τον μεταχειρίστηκαν εκ περιτροπής όλες οι σπείρες κακοποιών. [...] Τα παιδιά δηλαδή που δεν μπορούν να γίνουν χρήσιμα μέλη της κοινωνίας και αρχίζουν να κλέβουν συχνά ή να εγκληματούν συχνά πρέπει να στερηθούν την ελευθερία τους αλλά υπό ορισμένες συνθήκες δεν πρόκειται περί τιμωρίας ή φυλακής αλλά για προφύλαξη των παιδιών από τον ίδιο τους τον εαυτό σε κατάλληλα ιδρύματα όπως και για προφύλαξη της κοινωνίας. [...] Η μάνα λείπει όλη τη μέρα στη δουλειά και γυρνάει πολλές φορές τη νύχτα, χωρίς να οικονομήσει ούτε καν το φαγητό. Τα μικρά τότε γυρίζουν να βρουν δουλειά και κάποιος τους ψιθυρίζει στο αυτί "μόνο οι κουτοί δουλεύουν και οι παλαβοί". Έτσι παραστρατούν κι αυτά μέσα σε μια παραστρατημένη κοινωνία.[7]

Η Ιμβριώτη απευθυνόταν στο δικαστικό σύστημα σαν να βρίσκονταν στην ίδια πλευρά — και δικαίως. Η διαχείριση των «παραστρατημένων» παιδιών δεν περιορίστηκε μόνο στις φυλακές και τη δικαστική έδρα, αλλά επεκτάθηκε και στην εποπτεία από ένα σώμα ειδικών, το οποίο ανέλαβε την καταγραφή και τη διαχείρισή τους.

Η κατασκευή της διάγνωσης αλά Μεσοπόλεμος

Έτσι κι έγινε. Με την εισαγωγή τους στο σχολείο, τα παραστρατημένα παιδιά εξετάζονταν από ψυχίατρο, υποβάλλονταν σε τεστ νοημοσύ-

Η ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ

Αἰτιολογία	Ἀριθ.
Ἀλκοολισμὸς γονέων	49
Κληρονομικὴ Σύφιλις ὀρολογικῶς διαπιστωθεῖσα	0
Κληρονομικὴ Σύφιλις κλινικῶς πιθανολογουμένη	5
Τοξικομανία γονέων	8
Ψυχοπάθεια γονέων	4
Παθολογικαὶ συνθῆκαι ἐγκυμοσύνης	3
Πρόωρος τοκετὸς	2
Δυστοκία	6
Μικρόνοια γονέων	12
Φυματίωσις μητρὸς	3
Δυσλειτουργία ἀδένων ἔσω ἐκκρίσεως	3
Βαρηκοΐα	2
Στραβισμὸς	1
Γῆρας γονέων κατὰ τὴν σύλληψιν	3
Ληθαργικὴ ἐγκεφαλῖτις	1
Διάφοροι ἐγκεφαλίτιδες λοιμώδεις	4

Ἀπὸ τὶς 64 οἰκογένειες οἱ 50 δηλαδὴ τὰ 78,1 % εἶναι χωρὶς ἐργασία ταχτικὴ καὶ ὡρισμένη:

Ἐργάτες τὸ περισσότερο ἄνεργοι	37
Τσιγκῖτες μισθωτοὶ σὲ ξένη ἐργασία	3
Μικροεπαγγελματίες	7
Δημόσιοι ὑπάλληλοι καὶ ἐλευθέρια ἐπαγγέλματα	5
Ὀρφανὰ ποὺ ζοῦν ἀπὸ τὴν ἐργασία τῆς μητέρας	10
Φυσικὰ τέκνα » » » » » »	2

Ἡ στέγαση εἶναι ἀκόμη χειρότερη.

Μόνο ὁ οἰκογένειες ἀπὸ τὶς 64 στεγάζονται ἀνθρωπινά. Τὰ 92,2 %, ἀπὸ τοὺς μαθητές μας ζοῦν ἀθλια ὅπως δείχνουν οἱ ἀριθμοί:

1 οἰκογένεια	μὲ 10	ἄτομα	στεγάζεται	σὲ 1	δωμάτιο.
1 »	» 9	»	»	» 1	»
5 οἰκογένειες	» 8	»	»	» 1	»
8 »	» 7	»	»	» 1	»
8 »	» 6	»	»	» 1	»
11 »	» 5	»	»	» 1	»
6 »	» 4	»	»	» 1	»
3 »	» 3	»	»	» 1	»
1 οἰκογένεια	» 9	»	»	» 2	»
1 »	» 8	»	»	» 2	»
3 οἰκογένειες	» 7	»	»	» 2	»
2 »	» 6	»	»	» 2	»
5 »	» 5	»	»	» 2	»
3 »	» 4	»	»	» 2	»
1 »	» 2	»	»	» 2	»

Η διαδικασία καταγραφής δεν αποτύπωνε την πραγματικότητα· την προκαθόριζε. Το μικρό σπίτι, η εργατική καταγωγή, το «προβληματικό ιστορικό» της οικογένειας ήταν φτιαγμένα να συνθέσουν εκ των προτέρων την εικόνα ενός παιδιού με «διαταραχή»

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ

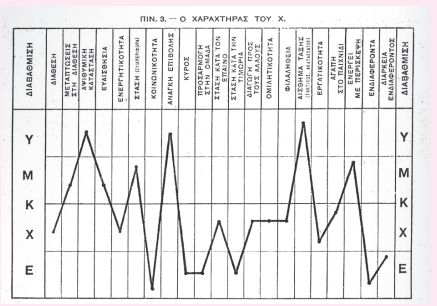

Τα διαγράμματα χαρακτήρα που έφτιαχναν με ζέση οι ψυχίατροι του ειδικού σχολείου μιλούν από μόνα τους: η υπακοή, η αποδοχή της τιμωρίας, η εργατικότητα ήταν μερικές από τις στοχεύσεις που προορίζονταν για τα παιδιά της εργατικής τάξης.

νης κι έπειτα ταξινομούνταν αναλόγως. Η κατηγοριοποίηση των μαθητών ήταν η εξής: μαθητές με «νοητική υστέρηση», μαθητές «δύσκολοι και απείθαρχοι» ή μαθητές με «ελαττώματα γενικώς κοινωνικά». Καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής τους στο σχολείο εξετάζονταν τρεις φορές την εβδομάδα και συμπληρωνόταν το Δελτίο Ατομικότητας.

Το Δελτίο Ατομικότητας θεωρήθηκε από τις μεγαλύτερες καινοτομίες της εποχής, μιας που προέκτεινε τη διάγνωση σε όλο το φάσμα της ζωής των ανηλίκων. Στην πραγματικότητα, αποτελούσε ένα πρώτης τάξεως φακέλωμα που περιλάμβανε στοιχεία για την οικονομική τους κατάσταση, τις επιδόσεις τους στο σχολείο, το ιστορικό της εγκυμοσύνης και της γέννας τους, την καταγραφή του σπιτιού τους, το ιστορικό των γονιών τους, τα στοιχεία του χαρακτήρα τους. Κάθε δελτίο ήταν κι ένας μικρός ύμνος ταξικού ρατσισμού:

> Ο Χ., 9 χρ., 4μ., το πρώτο από τα 6 παιδιά. Ο πατέρας άνεργος, χασισοπότης, βάρβαρος, μέθυσος. Η μητέρα αιώνια πελάτισσα των νοσοκομείων, ύποπτη φυματική. [...] Είναι κλεπτομανής, ο πραγματικός μικρός αλήτης που απαντά με τον τρόπο που αντικρίζει τα ζητήματα στον δρόμο.[8]

Καταγραφές σαν κι αυτή του μικρού Χ. δεν γίνονταν μόνο για λόγους ικανοποίησης που αντλούσαν οι επιστάτες του σχολείου από τη συκοφάντηση της εργατικής τάξης. Η Ιμβριώτη τις χρησιμοποίησε με σκοπό να συντάξει τα χαρακτηριστικά, τα αίτια και τους τρόπους διάγνωσης της «νοητικής στέρησης». Τα παιδιά που είχαν την τύχη να βρεθούν εκεί φορτώθηκαν διάφορες περιγραφές: «αδυναμία συγκέντρωσης», «δυσκολία απομνημόνευσης», «απείθαρχη συμπεριφορά». Κατά τα λεγόμενά της, η εμφάνισή τους μπορούσε να αποδοθεί σε ένα πλέγμα παραγόντων που εκτεινόταν από τις συνήθειες των γονέων πριν ακόμη τη γέννηση του παιδιού τους, την περίοδο της εγκυμοσύνης και, τελικά, στον τρόπο ανατροφής των παιδιών της εργατικής τάξης.

Στα στατιστικά που συνέταξαν για τους τρόφιμους του ειδικού σχολείου, ο αλκοολισμός φιγούραρε ως η πρωταρχική αιτία εμφάνισης «διαταραχών». Όπως έλεγε η Ιμβριώτη, «πάντα είναι παρατηρημένο ότι οι απόγονοι των αλκοολικών είναι πνευματικά καθυστερημένοι ή νευροπαθικοί». Η εγκυμοσύνη θεωρήθηκε περίοδος κατά την οποία ελλοχεύουν κίνδυνοι για την ανάπτυξη του παιδιού. Οι γυναίκες της εργατικής τάξης παρουσιάζονταν ξεδιάντροπα ως οι πρώτες που αντιμετώπιζαν απρόσεκτα την περίοδο αυτή, καθώς τα χτυπήματα στην κοιλιά και η υπερκόπωση που, όπως έλεγε, «συμβαίνουν στις φτωχοπαντρειές», θεωρούνταν βλαβερές για το έμβρυο.[9]

Τα σπίτια της εργατικής τάξης παρουσιάζονταν ως εστίες όπου επικρατούσε το χάος και η ανομία. Το μικρό σπίτι έγινε συνώνυμο της ασθένειας: η έλλειψη αέρα και ήλιου, οι στερήσεις και η έλλειψη φαγητού θεωρούνταν πρωταρχικοί λόγοι ανάπτυξης «διαταραχών». Όσα περισσότερα άτομα ζούσαν σε ένα σπίτι, τόσο αυξάνονταν οι πιθανότητες να πάει κάτι στραβά στην ανάπτυξη του παιδιού.[10] Όπως έλεγε ένας διακεκριμένος παιδαγωγός του ειδικού σχολείου:

> Ξεχνούν ακόμη οι γονείς, ότι τα λόγια τους, οι πράξεις τους σταλάζουν βαθιά στη ψυχή των παιδιών τους [...] Πόσες φορές το κακό γεννιέται μέσα στη ψυχή των παιδιών από τις πρώτες αυτές γνωριμίες με τη ζωή; Πως αλλιώς να αντικρίζει τη ζωή ο Κ. που μεγαλώνει ανάμεσα στα εφτά αδερφάκια, μέσα σε μια στενή και χαμηλή παράγκα όπου συμβαίνουν όλα: γέννες, θάνατοι, δουλειά, φαγί, ύπνος, γλέντια του μεθυσμένου πατέρα που βρίζει και χειρονομεί άσεμνα ή που καυγαδίζει και απειλεί να μαχαιρωθή;[11]

Φυσικά, το ταξικό μίσος που εξαπέλυαν στην οικογένεια του ανήλικου δεν περιοριζόταν μόνο στα γραπτά των εγκεκριμένων παιδαγωγών. Το ειδικό σχολείο κρατούσε τα παιδιά εσώκλειστα καθ' όλη τη διάρκεια της φοίτησής τους και οργάνωνε συναντήσεις με τους γονείς, οι οποίες εξελίσσονταν σε νουθεσίες ανάλογα με το «ιστορικό» τους: για τον αλκοολισμό, την κλοπή, την αλητεία και τον ρόλο της οικογένειας στην αγωγή.[12]

Σουμάρουμε: η πολιτική των διαγνώσεων δεν αποτελεί μια ουδέτερη υπόθεση καλοπροαίρετων επιστημόνων που στοχεύουν στη βελτίωση των ζωών των παιδιών. Είναι μια σκληρή ταξική πολιτική που βγήκε μέσα από τις φλόγες του πολέμου και έφτιαξε μια γλώσσα η οποία λειτουργούσε σαν αυτοεκπληρούμενη προφητεία: στο λεξιλόγιό της, τα πάντα γύρω από την εργατική τάξη έπαιρναν τη μορφή «παθολογίας». Στη βάση αυτής της κρατικά κατασκευασμένης παθολογίας νομιμοποιούνταν ο αρχικός στόχος: ο έλεγχος και η καταγραφή ολόκληρης της ζωής τής: από το σπίτι και τον δρόμο, μέχρι το σχολείο, τις σχέσεις και τους τρόπους επιβίωσης.

Αστερισμοί στο σήμερα

Στις μέρες μας, η επιστημονική γλώσσα που φτιάχτηκε σε βάρος της εργατικής τάξης έχει εμπλουτιστεί, έχει γίνει πιο σύνθετη και δυσνόητη. Οι στοχεύσεις έχουν παραμείνει ίδιες, απλά έχουν στενέψει ακόμη περισσότερο τα περιθώρια διαφυγής.

Η μανία με τις διαγνώσεις είναι κρατικό σχέδιο που κουμπώνει με τα πολεμικά σχέδια του ελληνικού κράτους. Στοχεύει στα πιο απείθαρχα κομμάτια της εργατικής τάξης, αναζητώντας νέους και πιο διεισδυτικούς τρόπους διαχείρισης τους. Τη στιγμή που μιλάμε, όλο και περισσότεροι μαθητές βαφτίζονται προβληματικοί με όρους «παθολογίας». Όλο και περισσότεροι φακελώνονται σε κρατικούς φορείς. Όλο και περισσότεροι τίθενται κάτω απ' την επίβλεψη ενός πλέγματος ειδικών και κρατικών υπαλλήλων.

Αυτοί είναι οι καιροί μας: Ο πληθυσμός βαφτίζεται προβληματικός. Οι νομοθεσίες αναμορφώνονται. Νέοι θεσμοί επιτήρησης κι ελέγχου μας δείχνουν τα δόντια τους. Το μέλημά τους είναι να υπομείνουμε δίχως κικ αυτά που είναι να έρθουν.

---

1. Βλ. ενδεικτικά Α. Λακασάς, «Ταχύτερη διάγνωση μαθησιακών διαταραχών», *Η Καθημερινή*, 01/05/2025.
2. Έφη Αβδελά, *«Νέοι εν κινδύνω»: Επιτήρηση, Αναμόρφωση και Δικαιοσύνη Ανηλίκων μετά τον Πόλεμο»*, Πόλις, 2013.
3. Γι' αυτό το θέμα έχουμε ξαναμιλήσει στο «Όταν η πόλη μοιάζει με ψυχιατρείο. Ο ρόλος των ψυχιάτρων ως ειδικών δημόσιας τάξης», *Antifa #85*, 05/2023.
4. Για το κίνημα της ψυχικής υγιεινής δες Παπαδημητρίου, Μ., *Η ιστορία της παιδοψυχιατρικής στην Ελλάδα σε σχέση με τις εξελίξεις στις Ευρωπαϊκές Χώρες*. Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, 2013, σελ. 108-137.
5. Αντωνία Χαρίση, *Η Ρόζα Ιμβριώτη στο Πρότυπο Ειδικό Σχολείο Αθηνών (1937-1940)*, Επίκεντρο, 2013.
6. Χρονοπούλου Χ., *Παιδαγωγική κι εκπαιδευτική δράση της Ρόζας Ιμβριώτη*. Διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, 2002.
7. «Ο παραλογισμός των παιδικών δικαστηρίων», *Ελεύθερα Γράμματα*, 01/08/1946.
8. Ρόζα Ιμβριώτη, *Ανώμαλα και καθυστερημένα παιδιά. Πρώτος χρόνος του πρότυπου ειδικού σχολείου Αθηνών*, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία Α.Ε, 1939, σελ. 87.
9. Ρόζα Ιμβριώτη, ο.π., σελ. 17.
10. Ρόζα Ιμβριώτη, ο.π., σελ. 31.
11. Ρόζα Ιμβριώτη, ο.π., σελ. 55-56.
12. Χρονοπούλου Χ., σελ. 137.